

תוכנית מנהרות מזון לביטחון תזונתי

עיריית אייזיק אמיליה קפרנוב
ליייה מורן-גלעד דנה ברנדר

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 אשר בוצעו בשיתוף האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב

עריכת לשון: רונית כהן בן-נון
תרגום לאנגלית (תקציר): חני מנור
עיצוב גרפי: אפרת ספיקר

המחקר הוזמן על ידי משרד הכלכלה והתעשייה ומומן בסיועו

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל
ת"ד 3886 ירושלים 9103702
טלפון: 02-6557400
brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | שבט תשפ"א | ינואר 2021

על מחקר תוכנית החומש (2017-2021) לאוכלוסייה הבדואית בנגב

מחקר תוכנית החומש נערך במימון משותף של האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ושל מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל. המחקר נמשך שלוש שנים וחצי וכלל מחקרי משנה במגוון נושאים ובהם חינוך, ילדים עם מוגבלויות, תעסוקה והרשויות המקומיות. כמו כן כלל המחקר מחקרי משנה בנושאי רוחב כמו מערך תוכניות העבודה אשר ליווה את תוכנית החומש; הערכים, הכוחות והאתגרים בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב ומנהיגיה; ותמונת מצב של האוכלוסייה הבדואית בנגב – מדדים נבחרים. מלבד זאת שולב במחקר דוח הערכה כוללת של תוכנית החומש.

המחקר נעשה בשיתוף בין האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב ובין מכון מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל. אנשי האגף הובילו את התוויית נושאי המחקר ונתנו משוב למחקרים עצמם. מכון ברוקדייל תכלל את המחקר ואחראי מקצועית לביצועו.

את הדוחות שפורסמו במסגרת מחקר תוכנית החומש אפשר להוריד ללא תשלום מאתר המכון:

<https://brookdale.jdc.org.il/publication/bedouin-population-five-year-plan/>

תקציר

רקע

תוכנית "מנהרות מזון לביטחון תזונתי" החלה לפעול ביישוב שגב שלום בשנת 2015 בשותפות של משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (להלן: משרד רווחה), מחוז הנגב במשרד החקלאות ופיתוח הכפר והאגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב.

התוכנית נועדה להעצים משפחות מן האוכלוסייה הבדואית המטופלות במחלקות לשירותים חברתיים ומטרתה, כפי שמנוסחת באתר של [משרד החקלאות ופיתוח הכפר](#), היא "לפתח יזמות עסקית בתחום החקלאות על מנת ליצור אפשרויות לנשים ממשפחות במצוקה כלכלית להגדיל את הכנסתן. המיזם מתבסס על הקמת בתי צמיחה קטנים (חממות / מנהרות גידול) בחצרות הבתים, לגידול ירקות ופירות לצריכת המשפחה ולמכירה בשוק". התוכנית פועלת כיום (שנת 2020) בארבעה יישובים בדואיים: כסייפה, חורה, שגב שלום ולקיייה ומשתתפות בה 31 משפחות.

במסגרת הערכת יישום החלטת ממשלה 2397 – תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021 – פנו נציגי האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב למכון מאיר-סג'וינט-ברוקדייל בבקשה לערוך מחקר שמטרתו לזהות את הגורמים המרכזיים שבכוחם לתרום להצלחת התוכנית, באמצעות חילוץ ידע על אופן פעילותה.

מטרה

לזהות את הגורמים המרכזיים שבכוחם לתרום להצלחתה של התוכנית, מנקודת המבט של המשפחות המשתתפות בה ושל אנשי המקצוע המעורבים בהפעלתה.

שיטה

המחקר התבסס על 21 ראיונות חצי מובנים עם אנשי מקצוע במטה התוכנית וביישובים שבהם היא פועלת ועם משפחות המשתתפות בתוכנית.

עיקרי הממצאים

מן המחקר עולה כי התוכנית פועלת ברגישות תרבותית ובהקפדה על שמירת המסורת, ומאפשרת צמיחה והתפתחות של המשתתפים מבלי להפריע את הנורמות התרבותיות של האוכלוסייה הבדואית. כמו כן התוכנית מאפשרת רכישה, שימור והטמעה של ידע בדרכים מותאמות לאוכלוסייה. אף שהתוכנית מצומצמת בהיקפה לעומת תוכניות אחרות שמפעילים משרד הרווחה והאגף לפיתוח כלכלי חברתי, השפעתה על המשפחות המשתתפות בה, ובייחוד על הנשים, היא רבה. השפעה זו באה לידי ביטוי

בראינות שנערכו עם המשתתפים בתוכנית, ובהם הם סיפרו על תרומת ההשתתפות בתוכנית לחייהם. תחושה זהה נרשמה גם בקרב אנשי המקצוע המלווים את התוכנית.

בד בבד עם שביעות הרצון שתועדה, מן השטח עלו דיווחים על אתגרים וקשיים הדורשים התייחסות. בעת ביצוע המחקר לא היו לתוכנית יעדים ברורים ומוסכמים, כמו גם אסטרטגיה לסיום השתתפות, ולכן לא נעסוק במונחי הצלחה מוחלטים ומדידים. הצלחת התוכנית מושפעת מן הפוליטיקה הפנים-יישובית ומהעדר יציבות תקציבית בחלק מן היישובים, ואלו משפיעים על תחושת הביטחון של המשתתפים בתוכנית. יצוין כי הובא לידיעת צוות המחקר כי בעקבות הצגת ממצאי הביניים של מחקר זה, החלו מובילי התוכנית לגבש מסמך רשמי המפרט את התוצאות הרצויות ואת דרכי מדידתן ומסדיר את דרכי העבודה בתוכנית.

המלצות

על משרדי הממשלה המפעילים את התוכנית להגדיר הגדרה אחידה ומוסכמת של מטרות התוכנית, שלביה ואסטרטגיית סיום השתתפות המשפחות בה. יש להבטיח מנגנון מקצועי מובנה לבחירת אנשי המקצוע לתוכנית והמשפחות שישתתפו בה. בהקשר זה נדרש לוודא עמידה בקריטריונים לבחירת המשפחות, ובכלל זה העדר שיקולים פוליטיים, מתן חשיבות לניסיון בעבודה חקלאית ולכוחות הנדרשים מן המשפחה. צוות המחקר זיהה את היתרון בבחירת נשים בהפעלת החממה ואת חשיבות העבודה ברגישות תרבותית, ואותם יש לשמר. לפני הפעלה של התוכנית ביישוב מומלץ להסדיר את העבודה עם ראש הרשות ועם גורמים רלוונטיים נוספים ברשות. כמו כן יש להבטיח את המחויבות של המחלקות לשירותים חברתיים לתוכנית. על מובילי התוכנית לקיים תיאום ציפיות והגדרת יעדים עם המשפחות, במיוחד באשר ליכולתן לעמוד בעלויות של ההשתתפות בשלבים המתקדמים של התוכנית. עוד מומלץ להמשיך את עבודת המדריך החקלאי בליווי המשפחות שמסיימות את התוכנית. ולבסוף, על התוכנית לתת מענים דיפרנציאליים למשפחות, על פי יכולותיהן וצורכיהן, ובכך לסייע להן לשפר את חייהן ואת חיי ילדיהן.

דברי תודה

אנו מודות לכל המרואיינים ולכל מי שתרמו למחקר זה: למשתתפי התוכנית, על שהסכימו להתראיין ושיתפו אותנו בתובנות שלהם, ולמרואיינים שלנו ממשרד החקלאות ופיתוח הכפר וממשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, על שחלקו איתנו את הידע המקצועי הרב שלהם.

תודה לחברים בצוות האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב במשרד הכלכלה והתעשייה: יריב מן, אריאל למדני ויאיר חירותי, על שיתוף הפעולה והפתיחות.

תודה מיוחדת לשותפינו באג'יק – מכון הנגב: לנטע סיבוני גלילי, מנהלת "מבאדרה", ולד"ר ערן בוכלצב, מנהל מרכז הידע והפיתוח, וכן למראיינים – דלאל אסדי, נוסייבא אבו ריאש וחאלד אבו עגאג, על שפגשו את המשתתפים, שיתפו אותנו בתובנותיהם ותרמו למחקר.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
3	2. תיאור המחקר
3	2.1 מטרת המחקר
3	2.2 מערך המחקר
4	2.3 ניתוח הנתונים
4	2.4 אתיקה
5	3. ממצאים
5	3.1 השפעת התוכנית על המשתתפים
7	3.2 ליווי והדרכה
8	3.3 היבטים מגדריים
8	3.4 קשיים וחסמים בהפעלת התוכנית
10	4. מגבלות המחקר
11	5. מקדמי הצלחה – תובנות והמלצות
13	6. סיכום ודין
15	מקורות
17	נספח א: יזמות כלכלית כאמצעי סיוע לאוכלוסיות החיות בעוני: סקירת תוכניות בעולם
22	נספח ב: הנחיות ותבחינים לאיתור משפחות לתוכנית

1. מבוא

התוכנית "מנהרות מזון לביטחון תזונתי" החלה לפעול בשנת 2015 בהפעלה משותפת של שני משרדי ממשלה – משרד העבודה, הרווחה והשירותים חברתיים (להלן: משרד הרווחה), מחוז הנגב במשרד החקלאות ופיתוח הכפר והאגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב. (להלן: האגף לפיתוח כלכלי חברתי). התוכנית נועדה להעצים משפחות מן האוכלוסייה הבדואית המטופלות במחלקות לשירותים חברתיים, חלקן במסגרת המחלקות וחלקן במסגרת מערך המענים 'נושמים לרווחה במרכז עוצמה', מערך שהושק בשנת 2015 כתוכנית דגל של משרד הרווחה בתחום העוני ופועל לשיפור מצבן של משפחות החיות בעוני בתחומי חיים שונים וליצירת שינוי במצבן.

מטרת התוכנית, כפי שמנוסחת באתר של [משרד החקלאות](#), היא "לפתח יזמות עסקית בתחום החקלאות, על מנת ליצור אפשרויות לנשים ממשפחות במצוקה כלכלית להגדיל את הכנסתן. המיזם מתבסס על הקמת בתי צמיחה קטנים (חממות / מנהרות גידול²) בחצרות הבתים, לגידול ירקות ופירות לצריכת המשפחה ולמכירה בשוק". את המשפחות מלווה מדריך חקלאי אחת לשבוע. התוכנית פועלת כיום בארבעה יישובים בדואיים: כסייפה, חורה, שגב שלום ולקיייה. בכל יישוב מספר המשתתפים שונה.

בבסיס התוכנית שיתוף פעולה בין שני משרדי הממשלה המפעילים ובין הרשויות המקומיות שבהן היא פועלת. מחוז הנגב במשרד החקלאות והאגף לפיתוח חברתי כלכלי אחראים בעיקר להקמת החממות, להענקת הדרכה חקלאית שוטפת ולמתן פתרון לנושא עלות השימוש במים (בתעריף חקלאי) הנדרשים לגידולים. משרד הרווחה אחראי לאיתור משפחות מתאימות, לקליטתן בתוכנית, למתן ליווי בנושאים טיפוליים שאינם חקלאיים ולקידום תעסוקתי וכלכלי של המשפחות. משרד הרווחה אחראי גם לתפעול השוטף של התוכנית באמצעות המחלקות לשירותים חברתיים ביישובים שבהם היא פועלת. נציגי הרשות המקומית שותפים בוועדה לבחירת משפחות לתוכנית, בליווי השוטף (דרך המחלקות לשירותים חברתיים) וכן בהסדרת נושא תשלום עבור השימוש במים שנעשה באמצעות המתנ"סים המקומיים.³

התוכנית מבוססת על פרידיגמה של "עבודה סוציאלית מודעת עוני" שאימץ משרד הרווחה בשנת 2016 כמודל מוביל לעבודת עו"ס המשפחה. הפרידיגמה מושתתת על ארבעה עקרונות מרכזיים. (1) ראייה של העוני המתבטא במחסור חומרי, מחסור בהון חברתי (כלומר בנגישות להשכלה, בריאות, תעסוקה, שירותי רווחה אישיים, דיור, ביטחון סוציאלי) ומחסור בהון סימבולי (כלומר מחסור בכבוד ובנראות חיובית ואי הכרה בידע של אנשים החיים בעוני), כהפרה של זכויות אדם; (2) ידע מתוך קרבה – הכרה בידע של אנשים החיים בעוני תפתח מתוך קרבה בין עובדים סוציאליים למשתמשי השירותים; (3) עיקרון אתי – הכרה בכך שעובדים סוציאליים צריכים להתייבץ לצידם של האנשים החיים בעוני במאבקם; (4) עיקרון מעשי הכולל מערך של פרקטיקות המשלבות

¹ החל מ-1.11.2020, האגף לפיתוח כלכלי חברתי כפוף למשרד הכלכלה והתעשייה.

² המונח החקלאי המדויק הוא "מנהרות גידול מזון". בדוח נשתמש במונח "חממות" שבו משתמשים משתתפי התוכנית ורוב אנשי המקצוע המעורבים בה.

³ בשל הקושי בהקצאת מים בתעריף מוזל לחקלאות לכמה מן המשפחות הוחלט להקים מנגנון ולפיו תשלום המים יעבור דרך המתנ"ס המקומי בכל רשות.

פעולות מקצועיות משני סוגים: חלוקה מחדש של משאבים והכרה באנשים בעוני, כלומר פעולות פרטניות שייתנו מענה משולב לשלוש רמות העוני המוצגות בעיקרון הראשון (קרומר-נבו ואח', 2019).

במסגרת הערכת יישום [החלטת ממשלה 2397](#), תוכנית החומש לפיתוח כלכלי חברתי של האוכלוסייה הבדואית בנגב 2017-2021, פנו נציגי האגף לפיתוח כלכלי חברתי למכון מאיר-ג'וינט-ברוקדייל בבקשה לערוך מחקר שמטרתו לזהות את הגורמים המרכזיים שבכוחם לתרום להצלחת התוכנית "מנהרות מזון לביטחון תזונתי", באמצעות חילוץ ידע על אופן פעילותה.

המחקר נערך בחודשים מארס-נובמבר 2020. נכון למועד ביצוע המחקר 31 משפחות השתתפו בתוכנית השתתפות פעילה (חממות פעילות ויש בהן גידולים), ו-9 משפחות לא היו פעילות (אין גידולים בחממות). ביישוב כסייפה היו רשומות 20 משפחות, 18 מהן פעילות ו-2 אינן פעילות; בחורה היו רשומות 10 משפחות, 5 מהן פעילות, 3 משפחות מצויות בתהליך קליטה ו-2 משפחות אינן פעילות; בשגב שלום היו רשומות 7 משפחות, 5 מהן פעילות ו-2 אינן פעילות; ובלקיה היו רשומות 5 משפחות, 3 מהן פעילות ו-2 אינן פעילות. משפחות אינן פעילות בשל בעיות בריאות, בעיות משפחתיות או בשל גורמים הקשורים למפעילי התוכנית, כמו עיכוב בהעברת התקציב למשפחה אשר מונע שתילה של גידולים חדשים.

בפרק 2 יוצג תיאור המחקר; מטרתיו, מערך המחקר ודרך ניתוח הנתונים. בפרק 3 יוצגו הממצאים, כפי שעלו מניתוח הראיונות. בפרק 4 יוצגו מגבלות המחקר, בפרק 5 יפורטו תובנות והמלצות להמשך פיתוח התוכנית, ובפרק החותם, פרק 6, יובא סיכום ודיון בממצאים. בנספח א תובא סקירה של תוכניות מן העולם שעוסקות ביזמות כלכלית כאמצעי סיוע לאוכלוסיות החיות בעוני, ובנספח 2 יוצגו הנחיות ותבחינים לאיתור משפחות לתוכנית, כפי שנוסחו במשרד הרווחה.

2. תיאור המחקר

2.1 מטרת המחקר

המחקר נועד לזהות את הגורמים העיקריים שבכוחם לתרום להצלחתה של התוכנית, מנקודת המבט של המשפחות המשתתפות בה ושל אנשי המקצוע המעורבים בהפעלתה.

2.2 מערך המחקר

המחקר התבסס על 21 ראיונות חצי מובנים עם משפחות המשתתפות בתוכנית ועם אנשי מקצוע במטה התוכנית וביישובים שבהם היא פועלת:

- **ראיונות עם שמונה משפחות בתוכנית.** ראיינו שש נשים ושני גברים, בשתי משפחות מכל אחד מארבעת היישובים שבהם פועלת התוכנית. הראיונות נערכו פנים אל פנים, בשפה הערבית, בבתי המשפחות. המראיינים עברו הכשרה ייעודית, בהנחיה ובליווי מקצועי של [עמותת אג'יק – מכון הנגב](#), ארגון ערבי-יהודי הפועל לפיתוח חברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית הבודואית וליצירת שותפות בין יהודים לערבים בישראל. הראיונות נמשכו בין שעה לשעה וחצי וכללו סיור בחממה. הראיונות תומללו ותורגמו לעברית. המראיינים אף כתבו סיכום שתרם לתובנות הכלליות של המחקר. המשפחות שנבחרו להשתתף במחקר הן משפחות שעליהן המליצו מפעילי התוכנית ביישוב ונחשבות למצליחות בתוכנית. הצלחתן באה לידי ביטוי בכך שהן פעילות בתוכנית לאורך זמן ומרבית הגידולים שלהן מצליחים. מהן יש שמוכרות את התוצרת ויש שמשתמשות בה לצריכה ביתית.
- **ראיונות עם 13 אנשי מקצוע.** 11 ראיונות נערכו בטלפון וארכו בין חצי שעה לשעה וחצי, ושני ראיונות נערכו פנים אל פנים במהלך סיור באחד היישובים. הסיור כלל גם מפגש עם משתתפים בתוכנית וביקור בשלוש חממות. ראיינו שלושה בעלי תפקיד במטה התוכנית (שניים ממושרד הרווחה ואחד מן האגף לפיתוח כלכלי חברתי); שלושה מדריכים חקלאיים; חמש עובדות סוציאליות: מנהלת מחלקה לשירותים חברתיים, שלוש מנהלות מרכזי עוצמה, ועו"ס משפחה. כן ראיינו רפרנט יישובי של התוכנית ומלוות משפחות אחת שתפקידה לסייע ביישום תוכנית ההתערבות שנבנתה למשפחה במחלקה לשירותים חברתיים. את הראיונות עם אנשי המקצוע ערכה החוקרת הראשית במחקר זה.

הראיונות התמקדו בשאלות האלה:

- באיזו מידה סבורים בעלי העניין שהתוכנית היא הצלחה? במה מתבטאת ההצלחה, ומהן הפעולות שנעשו אשר הובילו להצלחה?
- מהי השפעת התוכנית על המשפחות המשתתפות?
- כיצד נבנה שיתוף הפעולה בין שני משרדי הממשלה לשם שיפורה והרחבתה?
- מה כולל תהליך בחירת משפחות וגיוסן לתוכנית? מה הקריטריונים לבחירת משפחות מתאימות?

2.3 ניתוח הנתונים

כל הראיונות תומללו. על פי שלבי הניתוח התמטי-איכותני, לפני ניתוחם קראו החוקרות את כל הראיונות כדי להכיר היטב את התכנים ואת הנושאים שהועלו בהם. במקרים של חוסר בהירות בראיונות עם המשפחות, שוחחו החוקרות עם המראיינים כדי להבין לעומק את שנאמר. הראיונות עברו תהליך קידוד; הקודים נאספו משני מקורות – משאלות המחקר ומן הראיונות עצמם. לאחר קידוד הראיונות רוכזו הקודים לקטגוריות רחבות, והן היוו את התמות המרכזיות שאותרו. בתחילה רוכזו הקודים והתמות של שתי קבוצות המרואיינים – אנשי המקצוע והמשפחות – בנפרד, ורק בשלב מאוחר יותר אוחדו לתמות משותפות. גם בשלב זה נשמר קולה הייחודי של כל קבוצת מרואיינים. התמות שאותרו הן: השפעת התוכנית על המשתתפים; ליווי והדרכה; היבטים מגדריים; קשיים וחסמים בהפעלת התוכנית. דרך ניתוח זאת אפשרה לחוקרות ללמוד על תפיסותיהם של המרואיינים בנוגע לתוכנית, על הגורמים שלדעתם תורמים להצלחתה ועל הקשיים הכרוכים ביישומה.

2.4 אתיקה

המחקר קיבל את אישורה של ועדת האתיקה של מכון ברוקדייל. למשתתפים הובהר כי ההשתתפות במחקר היא על בסיס התנדבות בלבד, וכי אין הם מחויבים להשתתף בו. עוד צוין כי החוקרות מתחייבות לשמור בסודיות מלאה את תוכן השיחות וכי בדוח המחקר לא יצוינו פרטים מזהים על המרואיינים. במיוחד הוסבר למשתתפים שרואיינו כי אין חובה להשיב לשאלות שאין ברצונם להשיב עליהן. צוות המחקר ביקש מן המרואיינים רשות להקליט אותם לטובת תמלול אשר שימש רק את צוות המחקר בתהליך הניתוח. בראיונות יודעו המרואיינים כי הם יכולים לבקש לעצור את ההקלטה בכל עת שירצו וכי צוות המחקר מתחייב לכבד את הבקשה ולעשות כן. כל המרואיינים נתנו הסכמה מדעת, בעל פה או בכתב, להשתתף במחקר.

3. ממצאים

בפרק זה נציג את הממצאים שעלו מן הראיונות עם המשתתפים בתוכנית ועם אנשי המקצוע המעורבים בהפעלתה. הממצאים יוצגו בחלוקה לארבעה תחומים, על פי התמות שאותרו בשלב ניתוח הנתונים: השפעת התוכנית על המשתתפים; ליווי והדרכה; היבטים מגדריים; קשיים וחסמים בהפעלת התוכנית. במקרים שבהם נמצא שוני בין נקודת המבט של המשתתפים ובין זו של אנשי המקצוע, יצוין הדבר בבירור.

3.1 השפעת התוכנית על המשתתפים

אף על פי שהתוכנית מצומצמת בהיקפה לעומת תוכניות אחרות שמפעילים משרד הרווחה והאגף לפיתוח כלכלי חברתי, רבה השפעתה על המשפחות המשתתפות בה. ההשפעה המיטיבה מוצאת ביטוי הן בדברי המשתתפים הן בדברי אנשי המקצוע. אלה הם הנושאים שעלו במרבית הראיונות בנוגע להשפעת התוכנית:

1. **חיזוק של תחושת מסוגלות וביטחון עצמי.** ההצלחה בטיפוח ובגידול הירקות והפירות תרמה רבות לתחושת המסוגלות של המשפחות המפעילות את החממות. בעיקר, היא הביאה לחיזוק תחושת העצמאות והערך העצמי של הנשים. המשפחות שנבחרו להשתתף בתוכנית הן משפחות החיות בעוני ובעברן חוויות רבות של כישלון. הצלחה בהפעלת החממה סיפקה להן חוויה חדשה ומרעננת של הישג ממשי, כזה שניתן להבחין בו במהלך תקופה קצרה יחסית ושהוא תוצאה ישירה של עבודתן. בקרב חלק מן הנשים, ההצלחה בעבודה בחממה עודדה אותן גם להעזיז לנסות לעשות דברים נוספים. כך למשל, באחד היישובים משתתפת שהצליחה בעסק של מכירת התוצרת החקלאית שגידלה בחממה הוסיפה במהלך הזמן מוצרים נוספים למכירה. משתתפת אחרת הצטרפה לקורס שעסק בשיווק כדי ללמוד כיצד לקדם טוב יותר את מכירת התוצרת שלה.

”[החממה נתנה לי] המון, אני הרגשתי שאני אחראית על משהו, הרגשתי שאני מכירה את עצמי, אני יודעת מה אני רוצה, אני ידעתי שיש לי אחריות... הרגשתי את ה"אני" הפנימי שלי, הרגשתי שאני יכולה לעשות משהו". (משתתפת)

2. **רכישת ידע, כישורים וניסיון.** המרואיינים העידו כי הוותק בתוכנית הביא לצבירת ידע וניסיון בעבודה החקלאית ולרכישת כישורים חדשים. זאת ועוד, הילדים שעבדו בחממה במחיצת הוריהם הרוויחו אף הם מן הניסיון בעבודה החקלאית ומפיתוח הרגלי עבודה.

3. **חיזוק קשרים עם משפחות בקהילה וחיזוק הנוכחות בקהילה.** לתחושת המרואיינים, ההצלחה בהפעלת החממה תרמה לחיזוק מעמדן של המשפחות בקהילה. הדבר בא לידי ביטוי בכמה דרכים:

◦ אם המשפחות מוכרות את התוצרת ואם הן מגדלות אותה לצריכה עצמית, סביבתן מכירה בהצלחתן ובתרומה לכלכלת המשפחה. כמו כן משפחות שמטרתן צריכה עצמית חולקות לעיתים קרובות את התוצרת עם השכנים, ועובדה זו תורמת לשיפור מעמדן בקהילה.

- המשפחות המשתתפות, החיות בעוני ולעיתים רבות נתונות להדרה, מעיזות להפגין נוכחות בקהילה. כך למשל, אחת המשתתפות הפכה את החממה בביתה ל"מרכז מבקרים" לילדי הגן שבו היא עובדת.
 - התארגנות ופנייה לרשויות. הראיונות העידו על מקרים שבהם התעוררו סוגיות שנגעו לכלל המשפחות או לחלקן, כמו נושא תשלומי מים, ובהם המשפחות התארגנו ופנו לראש הרשות לקבלת סיוע. פעילות מסוג זה אינה אופיינית למרבית המשפחות המשתתפות בתוכנית ונראה כי תחושת הביטחון שרכשו בזכות השתתפותן בתוכנית היא שאפשרה להן לפעול בדרך זו.
4. **חיזוק מעמד הנשים.** את רוב החממות מפעילות נשים, בהיותן מי שנשארות בבית כמקובל בחברה הבדואית המסורתית. העבודה בחממות אפשרה לנשים להרוויח כסף בעצמן **ולצמצם את התלות** שלהן בבעליהן או במוסדות הרווחה. הנשים יכלו להשתמש בכסף כדי לממן את צורכי הילדים והבית ולקנות דברים שהן רואות כחשובים להן ולבני המשפחה.
 5. **שיפור המצב הכלכלי.** הצלחה בהפעלת החממות שיפרה את המצב הכלכלי בבית באחת משתי דרכים: רווחים ממכירת התוצרת או צמצום בהוצאות לרכישת מזון, תודות לירקות ולפירות מן החממות. אומנם אין אפשרות להעריך במדויק את מידת השיפור הכלכלי, אך מן הראיונות עולה כי זהו רכיב חשוב בשביעות רצונם של המשתתפים ושל אנשי המקצוע המעורבים בהפעלת התוכנית. עם זאת, המשתתפים הדגישו כי אף על פי שההכנסה היא תוספת מבורכת, אין היא מספיקה כדי להוות הכנסה עיקרית למשפחה.
 6. **דאגה למזון איכותי ומזין למשפחה.** משפחות החיות בעוני מתמודדות גם עם סכנה לפגיעה בביטחון התזונתי שלהן ועם חשש מאיכות מזון ירודה לילדים. הירקות והפירות הטריים שגדלים בחממות היו עבורן מקור מצוין למזון איכותי וזמין.

”

לפני שנתיים גידלנו מלפפונים, אז ברגע שהיית פותח את החממה היית מריח את המלפפונים, משהו מדהים, גם אם אתה קונה את [זה] מהחנות, אין לזה כלום, כי מגדלים את זה עם מים מזוקקים או ששמים הרבה חומר כימי על זה, ואנחנו כאן מגדלים בצורה טבעית, אז מבחינת איכות האוכל, איכות הירקות שלנו יותר טובה...” (משתתף בתוכנית)
 7. **תהליכי שינוי בצד שמירה על מסורת.** העבודה בחממות אפשרה לנשים לשמר את המסורת של הימצאותן בעיקר בבית. כך התאפשר להן לשנות את מעמדן ואף את מצבן הכלכלי מבלי לאיים איום בוטה על הסדר החברתי המסורתי.
 8. **חיזוק הקשרים בתוך המשפחה.** תחזוקת החממות דורשת עבודה רבה, בחלקה עבודה פיזית קשה. בני המשפחה התגייסו כדי לתרום להצלחה. אף שברוב המקרים הנשים היו אלה שהשקיעו את מרב העבודה, הן פנו לקבל סיוע מן הגברים ומן הילדים. כך למשל, באחד היישובים סיפרה עובדת סוציאלית על משפחה שבה האם חיה בנפרד מבעלה והילדים גרים רחוק ממנה. עם התחלת העבודה בחממה החלה האם לפנות לבניה בבקשה לסיוע, וכיום הם נמצאים בקשר ובאים בקביעות לעזור. במשפחה אחרת, חלוקת העבודה הנדרשת כדי לתחזק את החממה אפשרה לבני המשפחה להסדיר את היחסים ביניהם ולחלק אחריות. כך למשל, האב היה אחראי למכירה, האם – לגידולים והילדים היו אמונים על סיוע בטיפול בשתילים. הסדר שנוצר בדרך זו השפיע לטובה על ההתנהלות הכללית של המשפחה.
 9. **חיזוק הקשר לאדמה ולזהות.** המשתתפים שרואיינו דיברו רבות על החשיבות של הקשר לאדמה ועל תרומתו לחיזוק בריאותם הנפשית, וכן על ה"רוק בעיניים" שהוא כה מיוחד בסביבה המדברית שבה הם חיים. הם הדגישו את העובדה שבחממות

גם הילדים רואים כיצד הירקות גדלים, ומתאפשר להם לפתח קשר לאדמה, קשר שהוא חלק מן המורשת של האוכלוסייה הבדואית. נוסף על כך, הם קיבלו הזדמנות לרכוש מיומנויות שיוכלו לסייע להם בעתיד בשוק העבודה.

3.2 ליווי והדרכה

רכיב חשוב בתוכנית הוא הדרכה, שמטרתה לשמש מעטפת מסייעת ומחזקת למשפחות המשתתפות, בכל תחומי החיים. ההדרכה תוכננה לבוא לידי ביטוי בשלושה רבדים:

1. מדריך חקלאי (אגרונום) מטעם משרד החקלאות. בעל ידע מקצועי בכל הנוגע לשתילה, דישון, טיפול שוטף, הדברת מזיקים וכדומה.
2. מדריך בדואי – מגשר מטעם משרד הרווחה. תפקידו גישור בין המדריך החקלאי ובין המשפחות, בניית החממות והספקת הציוד והשתילים.
3. עובד סוציאלי – מלווה את המשתתפים בבניית תוכנית כלכלית שהיא חלק מתוכנית התערבות למשפחה, מסייע להם לחזק את תחושת המסוגלות שלהם, את התפקוד שלהם ואת יכולתם להתגבר על חסמים. העובד הסוציאלי מתכלל את הטיפול במשפחה.

הראיונות עם משתתפי התוכנית העידו על כך שתמונת המצב בשטח שונה מן המתוכנן בכמה היבטים, ואלה הם העיקריים שבהם:

1. המדריך החקלאי אכן תרם רבות בידע שלו אך בתחילת שנת 2020 הפסיק לעבוד בשל סיבות אישיות ולא נמצא לו מחליף.
2. המדריך הבדואי הוא דמות מפתח בקשר עם המשפחות. למעשה יש שני מדריכים בתוכנית, מדריך (מגשר) העובד בשלושה יישובים ומדריכה נוספת שעובדת ביישוב אחד. המדריכים מגיעים למשפחות כמעט בכל שבוע ונמצאים עימן בקשר טלפוני בעת הצורך. גם במהלך הסגר בשל מגפת הקורונה, המשיכו המדריכים להיות זמינים למשפחות בטלפון ואף הגיעו אליהן במידת הצורך.
3. העובד הסוציאלי אינו נוכח מספיק בשטח ברוב היישובים. הראיונות עם המשתתפים לימדו כי הוא אינו תמיד מעורה מספיק בנעשה ולא תמיד נעשה החיבור בין העבודה בחממות ובין שאר צרכי המשפחות שאותם הוא אמור לתכלל.

אשר לנושא ההדרכה, בראיונות עימם הדגישו המשתתפים כי ההדרכה של המדריך הבדואי, הנמצא איתם בקשר הקרוב ביותר, חשובה להם מאוד ותורמת להצלחה בהפעלת החממות. המרואיינים שהמדריך הבדואי ליווה ציינו במיוחד את המשוב חיובי שהם מקבלים על עבודתם ואת העידוד והחיזוק שהם שואבים ממנו וציינו כי משוב זה מסייע להם לשמור על מוטיבציה בעבודה. נוסף על כך, למדו המרואיינים לסמוך על הביקורים השבועיים שלו, נוסף לזמינותו המלאה בטלפון, והם נעזרו בו כדי לתמחר את הירקות והפירות למכירה ולחשוב יחד על אסטרטגיות מכירה. בחלק מן היישובים פעולות השיווק נעשו גם עם העובד הסוציאלי. המרואיינים ציינו כי הם זקוקים לסיוע ולהדרכה חקלאית בעיקר כאשר מתעוררים קשיים (למשל מזיקים שפוגעים בצמחים) והביעו דאגה ואף חרדה מסיום הליווי בתום התוכנית. גם אנשי המקצוע שרואיינו ציינו את חשיבותם של שמירה על קשר עם המשפחות ושל הליווי הצמוד שהן זקוקות לו. מעניין לציין כי בראיונות עימם מיעטו המשתתפים להזכיר את העובד הסוציאלי בהקשר של ליווי והדרכה בתוכנית.

3.3 היבטים מגדריים

נושא חשוב שעלה בראיונות, במפורש או בעקיפין, היה מגדר. בכל היישובים, את החממות מפעילות נשים (או בעיקר נשים) – נשואות, גרושות, חיות בנפרד מן הבעל או יחד איתו. עובדה זו משפיעה על דרך העבודה בתוכנית ויש לתת עליה את הדעת בעת תכנון המשך הפעלתה. אלה הם הדברים העיקריים שעלו בהקשר זה:

1. העבודה בחממה תורמת רבות לשיפור רווחתן של הנשים מבחינה כלכלית, משפחתית, רגשית ובריאותית. היא מספקת להן תעסוקה נוסף על עבודות משק הבית ומרחיבה את עולמן ואת האפשרות שלהן להיות בקשר עם אנשים נוספים מלבד בני ביתן (למשל עם המדריך החקלאי).
2. הקושי של הנשים להצטרף לפעילות מחוץ לבית יכול להוות חסם להמשך התקדמותן בעבודה החקלאית. הדבר נכון במיוחד אם רוצים לקיים הדרכה קבוצתית לנשים. במקרה זה יש קושי לקיים מפגש מחוץ לבית וקושי נוסף להזמין להדרכה גברים ונשים יחד, דבר שאינו מקובל בקרב האוכלוסייה הבדואית. ואכן, באחד היישובים תוכננה הדרכה קבוצתית לגברים בתוכנית אף על פי שהנשים הן אלו שמפעילות את החממות, וזאת בשל הקושי להזמין למפגש מחוץ לבית.
3. ההדרכה החקלאית למשתתפי התוכנית היא חיונית. את ההדרכה בשלושה מארבעת היישובים עושה כיום המדריך הבדואי. אף על פי שרוב המראיינות לא ציינו כי הקשר עימו הוא נושא בעייתי, הדבר עלול להוות בעיה במקרים של הסתייגות בקרב משפחות מסוימות ממצב שבו המדריך נפגש עם האישה לבדה. בראיונות אכן עלה כי במשפחות שבהן הבעל מעורב, הוא זה שנמצא בדרך כלל בקשר עם המדריך, גם אם אינו פעיל מאוד בתפעול החממה. עובדה זו יכולה להוביל לכך שמידע שעובר בין המדריך לאישה, דרך הבעל, לא יהיה מדויק, אם מאחר שהבעל לא ישאל את השאלות במדויק ואם בשל שיבוש בתוכן התשובות.
4. במשפחות שבהן יש גם גבר המעורב בתוכנית, בעל או קרוב משפחה אחר, הדבר הקל על חלק מן העבודה הנדרשת, בעיקר על מכירת הסחורה. כך למשל, באחת המשפחות האישה הייתה אחראית לרוב העבודות בחממה ואילו בעלה לקח את הסחורה לשוק למכירה.

3.4 קשיים וחסמים בהפעלת התוכנית

לתוכנית מקום מרכזי בחיי המשתתפים בה אך אין היא חפה מקשיים ואתגרים. הראיונות עם אנשי המקצוע ועם המשתתפים הציפו גם את הקשיים שבהם הם נתקלים במסגרת התוכנית. **המשתתפים** ציינו מגוון קשיים, ואלה הם העיקריים שבהם:

1. **קושי פיזי הכרוך בעבודה בחממה.** העבודה החקלאית דורשת מאמץ פיזי רב והתמדה לאורך זמן, לעיתים באינטנסיביות רבה. יש שהתקשו לעמוד במאמץ וחיפשו פתרונות שונים, ובהם קבלת עזרה מבני משפחה שאינם משתתפים בתוכנית, קבלת עזרה בתשלום או השקעה ברכישת ציוד מתקדם (למשל, כלי חשמלי לתיחוח אדמה). קושי זה יכול להוות חסם להצטרפות משפחות לתוכנית.
2. **קושי בהטמעת ידע, בהרחבת קהל יעד, בפרסום התוצרת ובניהול הזמנות, עקב אי-ידיעת קרוא וכתוב.** רוב המשתתפות בתוכנית אינן יודעות קרוא וכתוב. עובדה זו יכולה להוביל, למשל, לכך שאין ביכולתן לרשום את ההמלצות ואת המענים למחלות שונות של הגידולים ודבר זה משפיע על קצב הטמעת הידע. אף על פי שהמשתתפות מצאו דרכים למכור את התוצרת, למשל באמצעות פרסום סטטוס בווטסאפ. הן מכירות בכך שאי-ידיעת קרוא וכתוב היא מכשול עבורן.

3. **חסמים תרבותיים.** על פי המוסכמות הנהוגות בחברה הבדואית המסורתית, על הנשים במשפחות המשתתפות בתוכנית להישאר בסביבת הבית, והדבר מגביל את יכולתן לצאת לפעילויות כמו העשרה חקלאית. עובדה זו היא חסם להתקדמות בעבודה החקלאית ועלולה אף להגביל את יכולתן למכור את התוצרת שלהן.

4. **קשיים בירוקרטיים בגביית תשלומים עבור מים להשקיה.** תשלום המים (בתעריף החקלאי המוזל) עבור הגידולים בחממות נעשה דרך המתנ"ס המקומי, אך הנושא לא הוסדר כראוי, וחובות תשלומי המים של המשפחות מצטברים. הדבר מקשה עליהן, שכן יש משפחות שנדרשות לשלם סכומים גבוהים בבת אחת.

5. **עלויות ההקמה והתפעול של החממה**

◦ טרם תחילת העבודה בחממה יש עלויות הנדרשות להקמתה. אלה כוללות יישור הקרקע והכנת השטח לחממה ורכישת חלק מן הכלים. עלויות אלו חלות בעיקר על המשפחה, ויש המתקשות בכך.

◦ תפעול שוטף של החממה כרוך בהוצאות שוטפות לרכישת שתילים, דשן, חומרי הדברה ומים להשקיה. הראיונות העלו כי בשל עיכובים תקציביים ובירוקרטיים, שאינם תלויים במשתתפים, לעיתים לא סופקו שתילים או חומרי הדברה ודשן בזמן, דבר שגרם לכך שהיבול לא צלח. עיכוב כזה פוגע קשות במוטיבציה של המשתתפים ומגביר בקרבם תחושת כישלון. זאת ועוד, רוב המשפחות שרואיינו במחקר זה משקיעות כספים ברכישת חומרים ושתילים ובטיפול בחממה, והדבר מוביל לתחושת תסכול מכך שלעיתים בשל מחסור באמצעים כספיים אין ביכולתן למצות את הפוטנציאל הטמון בחממות.

אנשי המקצוע מכירים בקשיים אלו אך אין ביכולתם לתת מענה לכולם. בראיונות עימם עלו קשיים נוספים:

1. **לפי התכנון המקורי, התוכנית נועדה להעניק למשפחה ליווי לפרק זמן מוגבל של שנתיים עד שלוש שנים.** בפועל, רשמית, עד כה לא הסתיים הליווי של אף לא אחת מן המשפחות אף על פי שביישוב אחד המשפחות הוותיקות מקבלות פחות הדרכה וליווי, ויש שמסותרות ללא ליווי לאחר שהוא מסתיים. התחושה הכללית של אנשי המקצוע היא שאין לתוכנית תאריך סיום וכי המשפחות שמשתתפות בה מפתחות תלות במחלקות לשירותים חברתיים במקום העצמאות שהיו אמורים לפתח. התלות נוצרת בעיקר משום שהתוכנית נעדרת מנגנון מוסדר להגדרה של משך הליווי ושל שלבי התוכנית עד לסיום.

2. **אין לתוכנית מטרות ברורות ומוסכמות על כלל הגורמים המפעילים.** הדבר מקשה על הגדרת יעדים להשגה ועל בניית דרכי פעולה מתאימות. במיוחד עולה פער בין שתי ה"שפות" בתוכנית: בין השפה של משרד הרווחה, שהיא טיפולית בעיקרה, ובין זו של משרד החקלאות, שהיא תפעולית בעיקרה.

3. **קשיים בירוקרטיים בהפעלת התוכנית.** אנשי המקצוע, בדומה למשתתפים, מתמודדים עם אתגרים בירוקרטיים ובהם הקושי להסדיר את עניין תשלומי המים וחוסר יציבות בהעברת התקציב לתוכנית בכל שנה. קשיים אלו נובעים בעיקרם מקשיי תפעול ביישובים מסוימים ומעכובים בעברת תקציבים לתוכנית מן הגזברות של הרשות המקומית.

4. **שינויים רבים בחייהן של המשפחות בתוכנית.** שינויים כמו משברים זוגיים, קשיי בריאות ומשברים כלכליים פוגעים ביציבות של המשפחות בתוכנית וביכולתם של המשתתפים להתמיד בה לאורך זמן.

5. **התוכנית לא יכולה להעניק פתרון מלא לביטחון תזונתי של משפחה.** נמצא כי גם משפחות שמצליחות להרוויח כסף נדרשות למקורות הכנסה נוספים.

4. מגבלות המחקר

לבקשת המזמינים, המחקר התמקד במשפחות שהצליחו בתוכנית ולא רואיינו משפחות שנשרו ממנה. עם זאת הראיונות הציפו גם קשיים שעימם מתמודדים המשתתפים בתוכנית.

בקרב 31 המשפחות המשתתפות נערכו שמונה ראיונות בלבד, כרבע מן המשפחות המשתתפות. ואף על פי כן הם הניבו תמונה מעמיקה על התרשמותן של המשפחות מן התוכנית. כמו כן נעשו מאמצים רבים לגשר על הפער בשפה ועל השוני התרבותי בין החוקרות ובין המרואיינים מקרב המשפחות המשתתפות וחלק מאנשי המקצוע. לשם כך, כאמור, הראיונות נערכו בערבית תוך קיום דיאלוג מתמיד עם המראיינים ועם אנשי מקצוע נוספים.

5. מקדמי הצלחה - תובנות והמלצות

הממצאים שהוצגו פורשים את ההצלחות הבולטות של התוכנית ואת האתגרים הטמונים בה. חשוב להדגיש כי **במשפחות שעבורן התוכנית עובדת היטב, היא מביאה לפריחה ולשגשוג ותורמת רבות לחייהם של בני המשפחה**. עם זאת **אותרו קשיים** שבהם יש לטפל, כדי להמשיך ולהרחיב את התוכנית ולאפשר למשפחות נוספות להצטרף.

1. **הגדרה אחידה ומוסכמת של מטרות התוכנית**. כאמור, העובדה שאין הגדרה אחת של מטרות התוכנית, המקובלת על שני המשרדים, מקשה על התכווננות של הגורמים המקצועיים להשגתן. חשוב להגדיר את המטרות השונות: טיפוליות, כלכליות, תעסוקתיות, משפחתיות וחקלאיות. הגדרה אחידה של מטרות התוכנית תסייע לאנשי המקצוע המעורבים בתוכנית להגיע לשיתוף פעולה מיטבי ולחלוקת העבודה על פי הצרכים בשטח.
2. **הגדרת השלבים בתוכנית**, החל מן הכניסה לתוכנית ועד לסיום קבלת הליווי. בניית תוכנית מסודרת תאפשר **תיאום ציפיות** בין אנשי המקצוע ובין המשפחות, כך שידעו מה הן אבני הדרך המרכזיות בתוכניות ויהיה ברור להן כי יש מועד לסיום הליווי המקצועי או לכל הפחות לצמצומו במידה ניכרת.
3. **הגדרת קריטריונים ברורים לבחירת משפחות לתוכנית, כך שסיכוייהן להצליח יהיו גבוהים**. בשנת 2017 נוסחו קריטריונים לבחירת משפחות לתוכנית (ראו נספח ב). המחקר הנוכחי מוסיף עליהם את ההיבטים האלה:
 - **בחירת משתתפים שלהם ניסיון קודם בעבודה חקלאית או בעבודת כפיים בעלת זיקה לחקלאות**. המחקר מעיד על החשיבות של רכיב זה להצלחת המשפחה בתוכנית וזאת בשל העובדה שעבודה חקלאית היא עבודה פיזית קשה, והיא דורשת מיומנויות שלא קל לפתח ללא ניסיון קודם.
 - **בחירת משפחות בעלות כוחות ולא משפחות המתמודדות עם קשיים מורכבים**. בתחילה נבחרו לתוכנית משפחות החיות בעוני ובמצוקה כלכלית המתמודדות עם קשיים רבים, אך עם הזמן נראה היה כי משפחות אלו מתקשות להתמיד בה בשל קשיים רבים בחייהן ובשל קושי לגייס כוחות ואמצעים כספיים הנדרשים לתחזוקת החממה. על כן חשוב לבחור משפחות שיש ברשותן יותר משאבים, הן כלכליים הן משפחתיים.
 - **בחירת משפחות על סמך קריטריונים**, ללא מעורבות של שיקולים פוליטיים או של קרבה למקבלי ההחלטות.
4. **המשך הליווי בתוכנית** מחייב להתאימו לצרכים השונים של המשתתפים:
 - **ליווי חקלאי** רציף ותדיר כדי לסייע למשתתפים להצליח בהפעלת החממות ולהתמודד עם מחלות ומזיקים שפוגעים בצמחים. הליווי החקלאי יידרש גם למשפחות שסיימו את התוכנית, כדי להבטיח המשך תחזוקה טובה לחממות.
 - **ליווי עסקי** ממוקד בשיווק התוצרת עבור משתתפים המעוניינים בכך. חלק מן המשפחות שרואיינו העידו על קושי במכירות ועל צורך בליווי ממוקד ומותאם ליכולותיהם ולתנאי חייהם.
5. **ליווי בהיבט של רווחה** על ידי עו"ס המשפחה, בהסתכלות כוללת על צורכי המשפחה. תכלול הטיפול של כל הגורמים על ידי עו"ס המשפחה, ועל פי תוכנית התערבות שנבנתה למשפחה, עשוי לתרום רבות להשגת מטרות התוכנית.

6. **בניית מסגרת דיפרנציאלית** לליווי המותאם לצורכיהן של משפחות שונות. אף על פי שמאפייני המשפחות דומים, צורכיהן אינם בהכרח דומים. יש משפחות שיזדקקו לליווי של שנה או שנתיים ויש שיזדקקו להמשך ליווי, גם אם מצומצם, לאורך שנים רבות. חשוב לבנות מנגנון המאפשר מענים מותאמים לצורכי המשפחות, שיעלה בקנה אחד עם שלבי התוכנית, כפי שהוצע לעיל.
7. עבודה **ברגישות תרבותית**, בהתאמה למסורת ולתרבות המקומית, ומתן כבוד למשתתפי התוכנית ולידע שלהם בתחום החקלאות ולצרכים שלהם ושל בני ביתם. עבודה בדרך זו תגייס את המשתתפים ותחזק אותם ואת יכולותיהם.
8. **עבודה מסודרת ומתואמת עם הרשות המקומית**. שיחות תיאום שייעשו לפני כניסת התוכנית ליישוב, עם ראש הרשות ועם הגזבר, יקדמו יציבות תקציבית והעברת כספים שוטפת, שהם רכיבים חיוניים להצלחה בעבודה החקלאית. בהקשר זה חשוב גם להבהיר את הקריטריונים לבחירה באנשי המקצוע העובדים בתוכנית ואת הקריטריונים לבחירת המשפחות המשתתפות.

6. סיכום ודיון

במחקר זה התחקנו אחר דרכי הפעולה של התוכנית "מנהרות מזון לביטחון תזונתי", כפי שהן מצטיירות בעיניהם של כל המעורבים בה: משתתפים בארבעת היישובים שבהם היא פועלת, אנשי מקצוע במטה התוכנית ואנשי מקצוע המלווים את הפעלתה ביישובים. הלמידה אפשרה לצוות המחקר לחלץ את עקרונות הפעולה שתורמים להצלחתה ולזהות את האתגרים המרכזיים המקשים על הפעלתה.

יודגש כי המחקר לא התמקד בהיבט הכלכלי של התוכנית – עלויות ההפעלה ורווחי המשתתפים. ההיבט הכלכלי אינו קל למדידה, בעיקר בשל הקושי למדוד תרומה כספית למשפחות וכן תועלת אישית. על כן אפשר ורצוי לתכנן בעתיד מחקר שיבחן עלות-תועלת של התוכנית.

הממצאים העיקריים שהוצגו **עולים בקנה אחד עם ממצאי סקירה של תוכניות יזמות כלכלית בעולם שמטרתן לסייע לאוכלוסיות החיות בעוני** (ראו סקירת תוכניות בעולם בנספח א), בדגש על ההיבטים האלה:

1. התוכנית מבטאת מגמה עולמית של כינון תוכניות המנתבות משאבים מקומיים של תושבים להקמת עסקים קטנים המאפשרים לאנשים החיים בעוני לשפר את מצבם הכלכלי באמצעות עשייה, באמצעות העדפת עסקים קטנים בתחום החקלאי (Anis & Kassim, 2016), ולא באמצעות תמיכה של מסגרות שונות. התוכנית מאפשרת למשפחות החיות בעוני לפתח ולטפח עסק חקלאי קטן שעשוי לתרום לשיפור מצבן הכלכלי ולהעניק להן שליטה רבה יותר על התנהלותן הכלכלית.
2. סקירת התוכניות בעולם מלמדת כי השקעה כלכלית בנשים היא דרך טובה לשפר את הביטחון התזונתי של המשפחה ולצמצם את ממדי העוני. ואכן, התוכנית מתמקדת בנשים, שהן המפעילות העיקריות של החממות וביכולתן לשמש כוח מניע לשיפור מצבה הכלכלי של המשפחה. זאת ועוד, מחקרים הראו כי השקעה כלכלית בנשים היא האמצעי היעיל ביותר להגדיל את ההוצאות על בריאות וחינוך של משפחות, לשפר את הביטחון התזונתי שלהן ולסייע בצמצום אי-השוויון המגדרי (Vachya, 2015). כך גם עלה בראיונות שנערכו עם משתתפי התוכנית.
3. הסקירה הראתה כי נשים באזורים כפריים בחברות מסורתיות מתמודדות עם אתגרים ייחודיים ובהם היעדר השכלה, ריבוי תפקידים בבית, הדרה ממעמד של קבלת החלטות וקושי כללי לקדם את עצמן (Sharma et al., 2012). עם אתגרים דומים מתמודדות גם רבות מן הנשים שרואיינו במחקר הנוכחי. פיתוחם של עסקים קטנים או תוכניות אחרות שפועלות ליד הבית, כדוגמת מנהרות המזון, מאפשר לנשים להתפתח ולקדם את עצמן גם נוכח האתגרים הרבים.
4. הניסיון שנרכש בתוכניות שונות ברחבי העולם מצביע על כמה גורמים מרכזיים להצלחה. בין היתר זוהו בחירה במשפחות מתאימות, הדרכה וליווי אישי מתמשכים למשפחות וסיוע במימון עלויות בסיסיות הכרוכות בהקמת עסק חקלאי. המחקר הנוכחי תומך אף הוא במסקנות אלו, כפי שהוצגו בפרק הממצאים.
5. רבות מן התוכניות שנסקרו הביאו לשיפור בביטחון העצמי של הנשים ובמעמדן במשפחה ובקהילה, דבר שתורם בסופו של דבר לקידום המשפחה כולה ולטיפוח דור העתיד של הילדים (Bizinde & Shukla 2017; Sharma et al., 2012). מן הראיונות עלה כי תוכנית מנהרות מזון אף תורמת לקידומן של נשים בכל תחומי החיים ומכאן גם לקידום מעמדה של המשפחה בקהילה.

לסיכום, מן המחקר עולה כי לתוכנית מנהרות מזון לביטחון תזונתי, שהיא מעין "תוכנית בוטיק" בשל מספר המשתתפים הקטן שבה, היכולת להיות מנוף לשינוי בחיי המשפחות המשתתפות ואף בקהילה סביבן. התוכנית מתאימה את המענים שהיא מציעה לתנאי החיים של המשפחות, ליכולות ולצרכים של האוכלוסייה שהיא מסייעת לה, והפעלה נכונה שלה תוכל לשפר את איכות חייהם של המשתתפים בה.

מקורות

- אג'יק – מכון הנגב (נובמבר 2019). *מסורת של חדשנות. מצגת פנימית שהוצגה בוועדת היגוי של התוכנית "נשים רוקמות חלום"*.
- אייל, י., תירוש, א., קינג, י. ופרנקל, מ. (2018). *התוכנית לקידום הצמיחה והפיתוח הכלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב (החלטת הממשלה 3708): דוח מסכם. דמ-772-18. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.*
- חזן, ע., אלקרנאוי, ע., אבוסיאם, ס., מורג, י., אזברגה, ח., קרמר, י., אבוועאג'אג', ד. ו. ואבוזאודה, ע. (2018). *פרויקט מנהרות לגידולי ירקות בכסיפה ובשגב שלום. מבזק ירקות, שדה וירק 322, 47-50.*
- ח'מאיסי, ר. (2019). *תכנון ופיתוח היישובים הערביים בישראל. המכון למחקרי ביטחון לאומי. נדלה ב-6.09.20 : https://www.idi.org.il/media/13054/khamaisinew_e.pdf*
- חסן-דאהר, ס. (2012). *בדואים לעסקים – קידום ופיתוח של יזמות עסקית במגזר הבדואי בנגב: מחקר הערכה. דמ-624-12. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.*
- המוסד לביטוח לאומי (2017). *דוח ממדי העוני והפערים החברתיים.*
- קרומר-נבו, מ., מאיר, א. וויסברג-נקש, נ. (2019). *עבודה סוציאלית מודעת עוני: הנהגת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים בשנים 2014-2018. ביטחון סוציאלי, 106, 9-32.*
- שמאי, ש., ארנון, ש., גרינברג, ז. ושנל, י. (2015). *יזמויות בכפרים יהודים וערבים בכפריה הצפונית של ישראל. סוגיות חברתיות בישראל, 19, 176-206.*
- תירוש, א. ואייל, י. (2018). *מדדים חברתיים-כלכליים של האוכלוסייה הבדואית בנגב: דוח מסכם. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. דמ-774-18.*
- Anis, F. M. & Kassim, S. H. (2016). Effectiveness of Zakat-based programs on poverty alleviation and economic empowerment of poor woman: A Case study of Bangladesh. *Journal of Islamic Monetary Economics and Finance*, 1(2). 229-257.
- Bizinde, B. & Shukla, J. (2017). Commercial integrated farming initiative project as a strategy for woman empowerment I Rwanda. A Case of woman for woman international. *European Journal of Business and Social Science*. 6(7). 81-101.
- Feed the Future. (2019). Advancing woman in agriculture: Sharing our vision. Retrieved from <https://www.agrilinks.org/post/advancing-womens-empowerment-agriculture-sharing-our-vision>.
- Jose, T. K. (2003). Micro enterprises initiatives in water sector and poverty reduction. *Water, Science and Technology*, 47(6), 119-128.

Kangmennaang, J., Bezner Kerr, R., Lupafya, E., Dakishoni, L., Katundu, M. & Luginaah, I. (2017). Impact of a participatory agroecological development project on household wealth and food security in Malawi. *Food Security*, 9, 561-576.

LaBelle, R. M. (2019). The Empowerment of Rural woman.

<https://storymaps.arcgis.com/stories/3008e80b050f4c03bc6e253ee7da3507>.

Mercy Focus on Haiti. (n.d). Retrieved from <https://mercyfocusonhaiti.org/clm/>.

Phillips, J. L. (2015). *Native Agriculture and Food Systems Initiative (NAFSI): A Final Evaluation Report of 2012-2014 Program Activities*. Longmont, CO: First Nations Development Institute

Sharma, A., Dua, S. & Hatwal, V. (2012). Micro enterprise development and rural women Entrepreneurship: Way for economic empowerment. *Arth Prabhand: A Journal of Economics and Management*, 1(6), 114-127.

Stellmacher, T. & Kelboro, G. (2019). Family farms, agricultural productivity and the terrain of food (in)security In Ethiopia. *Sustainability*, 11 (18). 4981.

Vachya, L. (2015). Microfinance Livelihood initiatives and woman empowerment in selected villages of Andhra Pradesh. *Journal of Rural Development*, 34(1), 31-48.

נספח א: יזמות כלכלית כאמצעי סיוע לאוכלוסיות החיות בעוני: סקירת תוכניות בעולם

הסקירה מציגה תוכניות בעלות מאפיינים דומים לתוכנית "מנהרות מזון לביטחון תזונתי", בדגש על הגורמים התורמים להצלחתן. מרבית התוכניות פועלות במדינות עולם שלישי ובחברות בעלות אופי מסורתי. נבחנו תוכניות חקלאיות לביטחון תזונתי לאנשים שחיים בעוני; תוכניות שלהן מטרות רווחה, כגון שיפור רווחת הפרט והמשפחה בד בבד עם מטרות כלכליות; תוכניות שמטרתן חיזוק המשפחה; תוכניות המתמקדות בנשים בקהילה; ותוכניות לקידום תעסוקת נשים בקרבת הבית. כן נסקרו שתי תוכניות שפעלו בישראל ויועדו לקידום נשים באוכלוסייה הבדואית בנגב.

מרבית התוכניות שנסקרו מדגישות סיוע כלכלי וחברתי לנשים או למשפחות באמצעות יזמות והעצמה כלכלית באזורים כפריים. גישה זו מתחזקת כיום בעולם ו"מחליפה" את הגישה של חלוקת סיוע כספי בניצול ובגיוס של משאבים מקומיים לצורך התמודדות עם העוני הגובר (Anis & Kassim, 2016) ובסיוע כלכלי באמצעות מיקרו-מימון (microfinance) לטובת הקמת עסקים. כך, אנשים החיים בעוני אינם נתפסים כמקבלי צדקה אלא כלקוחות שיש לשרת (Vachya, 2015). גישה רווחת היא הקמת מיזמים זעירים (micro-enterprises), בעיקר על ידי נשים, כדי להגדיל את הכנסתן. במדינות מתפתחות נפוץ השימוש ביוזמות ובעסקים זעירים מתחום החקלאות (Sharma et al., 2012). יוזמות אלו מאפשרות גישה למזון למשפחה ויכולות לשמש מקור להכנסה נוספת. עם זאת, חקלאים פעמים רבות מתמודדים עם עוני, עם חוסר ביטחון תזונתי ועם האתגרים הייחודיים של קיום עסק חקלאי משפחתי (Kangmennaang et al., 2017).

דוגמה לשימוש במשאבים מקומיים לפתרון בעיה מקומית אפשר למצוא במדינת קרלה שבהודו, שם היעדר של מי שתייה הוא אחד הגורמים המרכזיים הגורמים לעוני. ארגון ממשלתי בשם "Kudumbashree" (משמעות השם: שגשוג משפחתי) מאגד נשים החיות בעוני כדי להכחיד עוני עמוק במדינה ודוגל בגישה תהליכית שמטרתה לסייע לאוכלוסיות העניות ביותר לצמוח כלכלית ולשפר את איכות החיים. סיסמת הארגון היא "יישוג (reaching out) למשפחות דרך נשים ויישוג לקהילה דרך משפחות". מטרת אחד הפרויקטים בארגון היא התמודדות עם המחסור במים. לשם כך הוקמה התארגנות מקומית להתמודדות עם הבעיה באמצעות הקמת מיזמים זעירים, ובהם הקמת מאגרי מים המשלבים טכנולוגיה חדשה עם טכנולוגיה ישנה. בהתארגנויות מקומיות אלו, הן קהילתיות הן אינדיווידואליות, תומך גם השלטון המקומי, והן מעניקות הזדמנויות תעסוקה לרבים מקרב הקהילה. בחלק מבתי המשפחות בקהילה הוקם מאגר מי גשם על גג הבית, מה שסיפק הזדמנות נוספת לתעסוקה ולהקמת מיזמים מקומיים נוספים. נוסף על כך, נשים הוכשרו לבצע תפקידים נוספים במיזם המים (Jose, 2003).

יזמות מקומית, ובמיוחד כזו שנשים מנהלות, מאפשרת להן להתקיים בכבוד בד בבד עם הטיפול בבית ובילדים, אם הן מעוניינות בכך, ויש לה תפקיד חשוב בביסוס ביטחון עצמי ותחושת הישג בקרב נשים (Sharma et al., 2012). זאת ועוד, נמצא כי השקעה כלכלית בנשים היא הדרך היעילה ביותר לנתב את ההוצאות המשפחתיות לתחומי בריאות וחינוך, לשפר את הביטחון התזונתי

⁴ באתר הארגון אפשר למצוא מידע רב על תוכניות נוספות של יזמות וניצול משאבים <http://kudumbashree.org/pages/171>

של המשפחה ולסייע בצמצום אי-השוויון המגדרי (Vachya, 2015). העצמה כלכלית מגדילה את הגישה של נשים למשאבים כלכליים ולהזדמנויות, יכולה להגביר את הסטטוס החברתי והמשפחתי שלהן, את הכבוד שהן זוכות לו בבית ובקהילה, והיא מאפשרת להן להיות פעילות יותר בקבלת החלטות במשק הבית ולסייע למשפחותיהן להיחלץ ממצבים של עוני (Bizinde & Shukla 2017; Sharma et al., 2012). אתגרים ייחודיים לנשים יזמיות, בעיקר באזורים כפריים, נוגעים למחסור בהשכלה, במידע וידע מעשי ובמימון; לריבוי תפקידים בעסק, בבית ובמשפחה; לקשיי מימון; להדרה מעמדת קבלת החלטות במשפחה; למחסור בנראות של הצלחות נשים כזמיות והיותן נעדרות מן השיח האקדמי בתחום; לפעולה במרחב הנשלט על ידי גברים; לניעות מוגבלת ולמחסור בהזדמנויות לפרוץ גבולות אלו (Sharma et al., 2012). נציג להלן דוגמאות לתוכניות המתמקדות בנשים כמנוע לצמיחה משפחתית.

הארגון האמריקני [Feed the Future](#), שמטרתו טיפול ברעב עולמי וביטחון תזונתי, משתמש במודל ובו שבעה תחומים המשמשים, לטענת חברי הארגון, עמודי תווך של העצמת נשים באמצעות חקלאות. תחומים אלו הם: (1) כוח לקבל החלטות בתהליך הייצור החקלאי; (2) שליטה על משאבי הייצור; (3) שליטה בהכנסות; (4) הון חברתי ומנהיגות; (5) ניצול זמן (המתייחס למציאת פתרונות שיפחיתו את מגבלות הזמן עבור נשים שאמורות לטפל הן בבית ובילדים והן בעסק); (6) הון אנושי; (7) גישה לטכנולוגיות. נוסף על כך, הארגון פיתח אינדקס העצמה של נשים בחקלאות, שנועד למדוד את מידת ההעצמה של נשים והכללתן בסקטור החקלאות (Feed the Future, 2019). האינדקס מיועד לסייע למפעילי תוכניות ברחבי העולם לשפר ולמקד את המענים שלהם ולבנות תוכניות שיאפשרו העצמת נשים דרך חקלאות.

ברואנדה, אף על פי שנחקקו כמה חוקים בעשור האחרון למען זכויות נשים, החברה נחשבת פטריארכלית מבחינה חברתית, תרבותית פוליטית וכלכלית. פרויקט [Commercial Integrated Farming Initiative](#), מסייע לנשים להתקדם כלכלית דרך הכשרתן לעבודה בענפי חקלאות מניבים כדי לייצר הכנסה נוספת והזדמנויות לצמיחה ולהעצמה. הנשים המשתתפות בפרויקט מקבלות ליווי של שלוש עד חמש שנים. טרם כניסתן לפרויקט, 65.4% מן הנשים היו עקרות בית, 5.1% היו מועסקות, והשאר עבדו בעבודות ללא שכר קבוע, כגון רוכלות רחוב או עיסוק בזנות. כלל הנשים, לאחר השתתפותן בפרויקט הגדילו את הכנסתן במידה ניכרת ותרמו כלכלית למשק הבית. בראיונות איכותניים שנערכו עם נשים שהשתתפו בפרויקט הן ציינו שקודם הן היו תלויות כלכלית בבעל, לצורכיהן ולצורכי ילדיהן. בעקבות הפרויקט הן מגדלות ירקות בעצמן לצריכה ולמכירה ושולטות בהכנסות ובהוצאות שלהן. כלומר, הן זכו לעצמאות כלכלית ובכך להעצמה כלכלית. כמו כן, 94.9% מן הנשים (לעומת 9% מן הנשים לפני כניסתן לפרויקט) היו בעלות נכס כלשהו לאחר השתתפותן בפרויקט (Bizinde & Shukla, 2017). נוסף על כך, הנשים דיווחו כי בעקבות הפרויקט גברה השתתפותן בקבלת החלטות אישיות ובהחלטות הנוגעות למשק הבית וילדיהם, והן זכו לכבוד מבני משפחתן. כמו כן הן הגדילו במידה ניכרת את תפקידן כמנהיגות – במשפחה ואף בקהילה, בעקבות השיפור שחל בביטחון העצמי שלהן ובתפיסת העצמי שלהן. הן ציינו בראיונות כי הן מרגישות מכובדות בקהילה, כי יחס הגברים כלפיהן השתפר וכי הם החלו לבצע מטלות שלא ביצעו בעבר, כגון טיפול בילדים (Bizinde & Shukla, 2017).

ארגון [UN Woman](#) הוא ארגון השייך לאו"ם ופועל למען העצמת נשים ושוויון מגדרי. הארגון, בשיתוף ארגונים נוספים כגון World Food Program) [WFP](#)), פיתח תוכנית בשם [RWEE](#) (Rural Women Economic Empowerment), שמטרתה להעצים נשים

באזורים כפריים ברחבי העולם. התוכנית שואפת להגדיל את הצמיחה הכלכלית, את גידול היבולים, להפחית את העוני ולהגדיל את השוויון באמצעות חיזוק הגישה של נשים למשאבים כלכליים, תמיכה במיזמים כפריים שנשים מובילות והגדלה של גישתן למשאבי ייצור ושל שליטתן בהם. התוכנית מתאימה את עצמה לאוכלוסייה בכל מדינה. באתיופיה, לדוגמה, התוכנית פועלת בשיתוף הממשלה כדי לסייע לנשים להקים עסקים קטנים בשטח, בעיקר בתחום החקלאות. 1,700 נשים קיבלו מימון לקניית ציוד ראשוני ואת ההספקה להקמת העסק החקלאי. כך, נשים יכלו לתרום לכלכלת המשפחה ולהיות בעלות נכסים משלהן (LaBelle, 2019).

יש תוכניות המספקות מענה כוללני למשפחות החיות בעוני באמצעות מיקוד בנשים. תוכנית כזו פועלת בהאיטי. ארגון בשם Mercy Focus on Haiti יזם תוכנית בשם [Pathway to Better Life](#) שמטרתה לסייע למגר עוני באמצעות ליווי נשים במשך 18 חודשים בהקמת עסק קטן, בתיקון ביתן ובהנגשת מוסדות החינוך והבריאות להן ולמשפחתן. המיקוד הוא ביצירת יכולת, מימוניות וביטחון של נשים המשתתפות בתוכנית להקמת עסק זעיר שישרת את צורכיהן ואת צורכי משפחתן. המשתתפות הן נשים ממשפחות החיות בעוני ושבהן הרעב הוא חלק מחיי היום-יום. הן לא יודעות קרוא וכתוב, גרות בבתיים רעועים ואין להן ולבני משפחתן גישה למים נקיים. התוכנית מאפשרת להן לשלוח את ילדיהן לבית ספר, להזין את ילדיהן בקביעות, לפתח מקור הכנסה קבוע ולהרגיש ביטחון. הארגון מספק לנשים הכשרה וליווי בהקמת העסק, סיוע כלכלי או חומרי לטובת הקמתו, סיוע בחיבור למקורות מים, בריאות וחינוך לילדים ותמיכה קהילתית בתהליך (Mercy Focus on Haiti, n.d).

ארגון [CZM](#) (Center for Zakat Management) מבנגלדש מסייע למשפחות בכלל ולנשים בפרט, החיות בעוני באזורים כפריים, להקים יוזמה עסקית. המושג Zakat, המופיע בשם הארגון, הוא אחת מחמש המצוות העיקריות באסלאם ומשמעותו כספי צדקה. לרוב, מתן כסף לצדקה בבנגלדש מתבצע באמצעות חלוקת כסף לנזקקים ולא כהון התחלתי לטובת מיזמים חדשים. לעומת זאת, הארגון מספק למשפחה כספי צדקה כהון ראשוני להקמת עסק זעיר לפי בחירתן, כמו גם סיוע במעטפת הכוללת דיור, מים, מזון וחינוך. הסכום ההתחלתי מסייע למשפחות החיות בעוני להתגבר על המכשול הראשון בהקמת העסק ולקבל ליווי ופיקוח לתקופה של שלוש שנים לכל הפחות (Anis & Kassim, 2016). הארגון מכוון לעסוק לא רק בקידומן הכלכלי של המשפחות המשתתפות אלא גם במגבלות החברתיות שמעכבות את צמיחתן. הנשים הן אלו שמובילות את הפרויקט עבור המשפחה. הן מקימות בכל כפר מועצת כפר שנפגשת אחת לשבוע ודנה בנושאים שעל הפרק, הקשורים לחייהן ולעסקים שהן מפתחות. במחקר שבחן את התוכנית נמצא כי לאחר ארבע שנים מקבלת ההון הראשוני, ההכנסה החודשית של המשפחות המשתתפות ומספר הנכסים שלהם גדלו במידה ניכרת. גיל מבוגר יותר, מספר נפשות קטן יותר במשפחה וגודל המימון הראשוני נמצאו משתנים מובהקים בתרומתם לעלייה בהכנסות של המשפחה (Anis & Kassim, 2016).

גם בישראל, כמו במדינות רבות בעולם, פעלו תוכניות לקידום יזמות נשית. מהן נסקור שתי תוכניות שפעלו באוכלוסייה הבדואית בנגב. הראשונה, "בדואים לעסקים – קידום ופיתוח של יזמות עסקית במגזר הבדואי בנגב" (חסן-דאהר, 2012), החלה לפעול בשנת 2006 ומטרתה קירוב האוכלוסייה הבדואית בכלל ונשים בדואיות בפרט לתעסוקה עצמאית והעלאת יכולת ההכנסה שלהן. התוכנית התמקדה בשלושה תחומי עיסוק: עיצוב אופנה, הדרכת ספורט וטיפול בגיל הרך. הנשים המשתתפות (לרוב בנות 18-45) זכו להכשרה מעשית בתחום הנבחר, למכשירים קבוצתיים לצורך העצמה, לקורס יזמות, שכלל תכנים כלכליים בסיסיים וידע בתחום פתיחת עסק זעיר וניהולו, וליווי עסקי אישי. במחקר הערכה שהזמינו מפעילי התוכנית השתתפו 56 נשים. נמצא כי יש

משתתפות שציינו שנתקלו בהתנגדות של בעליהן מחשש שתפגע יכולתן לטפל בבית ובילדים (חסן-דאהר, 2012). עם זאת מרבית המשתתפות ציינו לטובה את ההשתתפות במכשירים הקבוצתיים והדגישו כי לדעתן היא השיגה את מטרותיה – חיזוק הביטחון העצמי, העלאת המוטיבציה לצאת לעבודה, הקניית כלים להתמודדות עם קשיים בעקבות היציאה לעבודה ופיתוח מיומנויות אישיות ובין-אישיות. הגורמים העיקריים שתרמו להצלחתן בהקמת העסק ובניהולו היו עניין אישי וחיבור לתחום, תמיכה וייעוץ כלכלי של צוות התוכנית, מוטיבציה ורצון להתקדם כלכלית ותעסוקתית ומצב כלכלי שאפשר פתיחת עסק. הקשיים שהן העלו נסבו בעיקר סביב הכשרה לא מספקת בתחום, הכנסה מועטה מן העסק, קושי בשילוב בין העסק לחיי משפחה, מחסור בציוד מקצועי לעסק ובעיות בקשרים עם לקוחות. ככלל, הנשים ציינו כי התוכנית תרמה לשיפור ביטחונן העצמי, ובפרט בתחום הכלכלי והעסקי, והעשירה את הידע שלהן בתחומים שיכולים לסייע להן ולמשפחתן. מן המחקר עלה בין היתר כי קביעת קריטריונים ברורים לאוכלוסיית היעד של התוכנית מסייעת להצלחתה; כי יש לספק ציוד בסיסי או לסייע בהשגתו כדי לקיים את ההכשרות או העסק; וכי ליווי אישי הוא חלק מרכזי בהצלחה, בייחוד תמיכה ארוכת טווח (חסן-דאהר, 2012).

תוכנית נוספת היא "[נשים רוקמות חלום](#)", תוכנית שמפעיל ארגון אג'יק – מכון הנגב. התוכנית פועלת משנת 2011 ביישובים רהט, חורה ולקיייה, בשיתוף המחלקות לשירותים חברתיים ביישובים, מרכזי ריאן (מרכזי הכוון תעסוקתי לאוכלוסייה הערבית) ומעו"ף (שירות ממשלתי לקידום עסקים ויזמים בישראל). מטרתה של התוכנית היא לאפשר לנשים להוביל שינוי במעמד החברתי-כלכלי של משפחותיהן. התוכנית מיועדת לנשים בנות 25-55 ללא ניסיון תעסוקתי, והיא מאפשרת להן להשתלב כשכירות בעסקים קיימים לאחר הכשרה מקצועית או להקים עסק זעיר משלהן. במסגרת התוכנית הנשים מקבלות ליווי של עובד סוציאלי, פסיכולוג או מאמן אישי, לומדות עברית, מקבלות הכשרה להקמת עסק והרצאות העשרה (אג'יק, נובמבר 2019). בשנים 2017-2019, 33% מקרב 320 הנשים שהשתתפו בתוכנית הקימו עסק עצמאי. מרבית המשתתפות חשו כי השתתפותן בתוכנית שיפרה את המעורבות והאינטראקציה החברתית והמשפחתית שלהן, אפשרה להן לצאת עצמאית מן השכונה, סייעה להן להכיר את זכויותיהן בתחום התעסוקה, העניקה להן יכולת לתקשר בשפה העברית במוסדות השונים (כגון בנק, קופת חולים) ונתנה להן כלים לניהול כלכלת הבית. המשתתפות אף העידו על השיפור שחל ביחסיהן עם בני זוגן, על שיפור בביטחונן העצמי ועל חיזוק הקשרים החברתיים בין הנשים בתוכנית. אתגרים שעלו בהפעלת התוכנית היו יצירת מחויבות בקרב המשתתפות להגעה סדירה, המוכנות האישית והמשפחתית לשינוי בעקבות התוכנית, התאמת התוכנית לחייהן של הנשים ולדרישות משק הבית וההתמודדות עם הקמת עסק ולקייחת סיכון (אג'יק, 2019).

תוכניות אחרות מתמקדות בחקלאות כרכיב המשפר את רווחת המשפחה כולה ואינן מתמקדות דווקא בנשים. דוגמה לכך היא התוכנית [MAFA](#) (Malawi Farmer-to-Farmer Agroecology), הפועלת במלוואי ועוסקת באגרוֹאקולוֹגְיָה (תחום בחקלאות המדגיש יחסי גומלין מיטביים בין החקלאות ובין הסביבה). התוכנית מסייעת לחקלאים המשתתפים בה ללמוד משותפיהם החקלאים את המקצוע בד בבד עם תחומים נוספים כגון תזונה, שוויון חברתי והכרת שוק המזון המקומי, במטרה לשפר את רווחת משק הבית, הכנסת המשפחה וביטחונה התזונתי. החקלאים מתנסים בשיטות חקלאיות חדשות, והתוכנית מעודדת אותם לחלוק את הידע עם חקלאים נוספים באזור. הקריטריונים להחלטה אם משפחה יכולה להשתתף בתוכנית היו הבעת עניין בניסויים חקלאיים, חוסר ביטחון תזונתי (שנמדד באמצעות שאלון) ויכולת חקלאית – אם יש כוח אדם במשק הבית שיכול להשתתף ואם יש שטח שניתן להסב לצורך מטרה זו (Kangmennaang et al., 2017). בתוכנית השתתפו כ-6,000 משפחות, מכפרים שונים. במחקר שנערך

על התוכנית נערכה השוואה בין משתתפי התוכנית ובין משפחות דומות שלא השתתפו בה. נמצא כי בנקודת הביקורת, שנתיים מיום הפעלת התוכנית, משתתפי התוכנית הגדילו במידה ניכרת הן את הונם הן את ביטחונם התזונתי לעומת מי שלא השתתפו בתוכנית. ממצאי מחקר זה מחזקים ממצאי מחקרים קודמים שהראו כי לתוכניות חדשניות בתחום החקלאות יש השפעה ישירה על הפחתת עוני (Kangmennaang et al., 2017).

באתיופיה, חוסר ביטחון תזונתי משפיע על כ-50%-40% מן האוכלוסייה. בעקבות זאת הממשלה משקיעה בפיתוח חקלאי המתמקד בחוות חקלאיות משפחתיות. זאת באמצעות שני תהליכים הנעשים בה בעת: תהליך טכנולוגי המתייחס לשיפור האמצעים החקלאיים עבור המשפחות, ותהליך התמקצעות המתייחס ללמידה והתמחות בגידולים מתאימים לאזור. לשם כך הכשירה המדינה 50,000 סוכני פיתוח שמטרתם לסייע למשפחות אלו להגדיל את הפרודוקטיביות של המשק באמצעות מתן ידע והכשרה, זרעים ומשאבים נוספים. חקלאות משפחתית באתיופיה היא לא רק אמצעי קיום כלכלי אלא יש לה בסיס חברתי, תרבותי והיסטורי, והיא מספקת הזדמנות לסולידריות, לשיתוף פעולה ולחוסן. בד בבד, בעקבות מחסור רב בשטחים חקלאיים ואמונה כי אי אפשר לשפר את איכות החיים באמצעות חקלאות, משפחות רבות לא מאמינות כי ילדיהם ימשיכו בעיסוק זה (Stellmacher & Kelboro, 2019). במחקר שבו רואיינו 300 משפחות חקלאיות, סוכני פיתוח ואנשי מקצוע נוספים, ובוצעו קבוצות מיקוד ותצפיות באתרי החקלאות נמצא כי רבים מבעלי החוות החקלאיות היו גברים (84%), ומשק הבית הממוצע כלל 5.2 בני משפחה. מרבית החוות החקלאיות סיפקו לבני המשפחה מזון לצריכה עצמית וגם למכירה. עם זאת יש תקופות של רעב גדול יותר שבהן המשק לא סיפק לבני המשפחה את הצריכה הדרושה לו (לרוב בחודשים יוני-אוגוסט). בראיונות עימם התייחסו החקלאים לצורך ביבול מגוון שמאפשר גמישות אם יש חוסר הצלחה בגידול מסוים. עם זאת התוכנית עצמה לא בהכרח מאפשרת את הגמישות הזו מכיוון שהיא מעודדת את החקלאיים לאמץ גידולים מסוימים שלדעתם מתאימים לאזור. החוקרים המליצו לאמץ תוכנית גמישה יותר עבור החקלאים, המתאימה לצרכים המשתנים בשטח. החוקרים אף מצאו כי לרוב, ההכשרה הניתנת לחקלאים אינה מביאה בחשבון את הידע הרב שלהם ואת ניסיונם. החוקרים ממליצים להתייחס לחקלאים כבעלי הידע (ידע מלמטה למעלה), כבעלי צרכים ייחודיים להם וכשותפים מלאים לתהליך (Stellmacher & Kelboro, 2019).

מלבד תוכניות ועמותות המסייעות ישירות לאנשים, פועלים גם ארגונים המסייעים לעמותות להשיג מימון ליוזמות עסקיות. בארצות הברית, פרויקט בשם [NAFSI](#) (Native Agriculture and Food Systems Initiative) מסייע, בין השאר, לעמותות המפעילות תוכניות מקומיות לאנשים מן הקהילה הילידית (Native Americans) החיים בעוני. כך למשל, הפרויקט מסייע לגייס מענקים שמושקעים בפיתוח מיזמים בתחום החקלאות והמזון, כגון גינה קהילתית שמספקת ירקות ופירות לשכונה, חווה חקלאית ומכירת התוצרים ושוק איכרים. כל מענק ותמיכה שניתנים דרך התוכנית מותאמים לצורכי היזמים. היזמים אף מקבלים הכשרה מקצועית רלוונטית למיזם שקידמו כדי שיוכלו להמשיך לקיימו גם בתום המימון והלווי והחיבור לרשת של קשרים עסקיים וחברתיים. להמלצת הכותבים, יש עדיפות למתן מענק ראשוני לתכנון ורק לאחריו מענק לביצוע. כמו כן נמצא שמענקים רב-שנתיים יעילים יותר ממענק שנתי חד-פעמי. עוד נמצא כי יש עדיפות לתת מענקים גדולים יותר לפחות יזמים (Phillips, 2015).

לסיכום, בהעצמה כלכלית של נשים גלומים יתרונות רבים, הן עבור האישה הן עבור משק הבית והמשפחה כולה. מן הסקירה עולה כי העצמה באמצעות הקמת עסק ומתן כלים להתנהלות כלכלית ועצמאית מאפשרת מתן מענה ארוך טווח למשפחות החיות בעוני, קידום מעמדן של הנשים במשפחה והעלאת ביטחונן העצמי ושיפור הביטחון התזונתי של המשפחה כולה.

נספח ב: הנחיות ותבחינים לאיתור משפחות לתוכנית⁵

משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים

מדינת ישראל
משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
מחוז דרום
השרות לרווחת הפרט והמשפחה

06 ביוני 2017

לכבוד

מנהלי מחלקות הרווחה

הנדון: תבחינים לגיוס ואיתור משפחות למיזם " בטחון תזונתי - חממות "

בהמשך להחלטה על הפעלת המיזם שבנדון, להלן הנחיות ותבחינים לבחירת המשפחות שישתתפו בתוכנית :

תבחינים לאיתור משפחות למיזם

- בבעלות המשפחה שטח אדמה פרטי פנוי בגודל 300 מטר מינימום. על השטח להיות צמוד לבית מגורי המשפחה.
- המשפחה מטופלת במחלקת הרווחה במהלך לפחזות חצי שנה, במסגרת תכנית "נושמים לרווחה" ו/או מרכז עוצמה.
- המשפחה מביעה רצון ומוטיבציה לעסוק בתחום החקלאות.
- משפחה בת 11-4 נפשות, אשר רוב הילדים במשפחה יהיו מתחת לגיל 18.
- המשפחה חיה בעוני ובמצוקה כלכלית, המתבטא ברמת הכנסה הנמוכה מהשכר הממוצע במשק.
- המשפחה מעידה על עצמה כי היא מתמודדת עם קושי כלכלי.
- המשפחה מתמודדת עם ריבוי חסמים, מיעוט הזדמנויות, קושי במיצוי זכויות ובשימוש במשאבי קהילה ומסד.
- הבעת מוטיבציה לשינוי ולפעולה למען שיפור התחום הכלכלי והתעסוקתי.
- השתתפות עקבית במפגשים אישיים עם יועץ חקלאי מלווה/מאמן ולפעול בהתאם להנחיות המקצועיות שלהם.
- בני הזוג לא סובלים ממוגבלות שכלית התפתחותית או מהפרעת אישיות קשה ומאובחנת או ממחלת נפש פעילה.

⁵ מסמך רשמי של משרד הרווחה, מחוז דרום, 6 ביוני 2017

תהליך איתור ובחירת המשפחות

▪ **איתור המשפחות המתאימות לתכנית**

- עו"ס המשפחה בתוכנית נושמים או מרכז עוצמה, בהתייעצות עם ר"צ או מנהל המחלקה מאתר את המשפחות המתאימות לתבחינים שצוינו לעיל (יש לזמן לפחות שני מתמודדים על כל חממה מיועדת).
- המשפחות שנבחרו, בהרכב של שני בני הזוג, יוזמנו לראיון עם וועדת בחירה.
- **חברי וועדת הבחירה:** מנהל מחלקה ו/או ר"צ, עו"ס מפנה, מפקח מחוזי מהשרות פרט ומשפחה.
- חברי הוועדה ידרגו את המשפחות בהתאם להתאמה לתוכנית ולעמידה בציפיות ובתנאי המיזם.
- לאחר בחירת המשפחות, נציגי משרד החקלאות ונציגי משרד הרווחה יקיימו ביקור בבית המשפחה על מנת לאשר התאמת השטח להקמת החממה.
- הודעה על בחירת המשפחות תצא מטעם המחלקה לאחר אישור סופי של נציג משרד החקלאות על התאמת השטח למיזם ואישור מפקח מחוזי פרט ומשפחה, על התאמת המשפחה להשתתפות במיזם.

בכבוד רב,

גב' מרים בן עטר
מפקחת מחוזית
מרכזת השירות לפרט ומשפחה
משרד הרווחה – מחוז דרום

מר חאלד אזברגה
מפקח מחוזי
רפרנט מיזם תזונתי – חממות
משרד הרווחה – מחוז דרום